

Георгій ЩЕДРОВИЦЬКИЙ

**ПСИХОЛОГІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ:
ПЕРСПЕКТИВИ СПІВОРГАНІЗАЦІЇ**

Georgy SHCHEDROVITSKY

PSYCHOLOGY AND METHODOLOGY: PROSPECTS OF CO-ORGANIZATIONDOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.122>

УДК: 159.901 : 167/168

Вперше перекладені на українську мову три лекції із психології відомого російського мислителя другої половини ХХ ст., кількадесятилітнього лїдера Московського методологічного гуртка Георгія Щєдровицького (1929–1994) будуть цікаві українським психологам, соціологам, гуманітаріям і методологам тим, що задають нову систему світоглядних координат розуміння не лише призначення і перспектив розвитку психології, а й відкривають евристичний шлях її подальшого культурно-історичного поступу в співорганізаційній єдності із філософською методологією. Зокрема, шляхом презентації логічних аргументів, яскравих упредметнених факторів і метафоричних образів автор переконливо доводить, що психологія як наука і як окрема важлива практика повсякдення не може ефективно розвиватися поза рамок методологічного мислення, котре й визначає її сучасне предметне поле, організуючи не наявний психологічний матеріал і не напрацьований науковий зміст, а обґрунтовуючи дієвість того чи іншого методологічного підходу або методу. Воднораз, висвітлюючи організаційно-мислєдїяльне призначення методології, яка ситуаційно впорядковує свідому діяльність дослідника засобами і формами рефлексивної методологічної роботи, він пропонує нову оргсхему розуміннєвого постання психології не стільки як соціогуманітарної науки, скільки як універсальної сфери мислєдїяльностї і життєреалізування усіх і кожного громадянина окремо.

Редакція журналу

19.03.1987

...Питання про те, як розвиватиметься психологія, хвилює сьогодні і психологів, яким належить її збагачувати, і суміжників – людей різних гуманітарних і суспільних дисциплін, доля яких багато в чому залежить від того, що відбуватиметься у психології. Наскільки вона буде практично зорієнтованою, яким буде її внесок у комплекс соціогуманітарних наук, усієї нашої практики? Мое покоління це питання хвилює ось уже років тридцять. І, як ви розумієте, хвилювання ці виявлялися задовго до того, як у країні почалася перебудова і ми з вами одержали таку важливу для психології і

суспільних наук тезу: сьогодні найголовніше – “людський чинник”. Сутність проблеми не зводиться до того, наскільки психологія справляє сьогодні в нашій ситуації перебудови. Це питання треба весь час мати на увазі і відповідати собі на нього, хоча це не головне питання. Найголовніше полягає в тому, щоб з’ясувати, які історичні перспективи розвитку психології, якою вона може і повинна бути, щоб долучитися до загального контексту буденного практикування і побудови нових форм суспільного співжиття.

Те, що практикується, обговорюється і викладається сьогодні як психологія – це форма, що була створена 100 років тому, і, напевно,

не буде великої помилки сказати, що це вундтівський тип, *вундтівська модель психологічної науки і практики*. Саме В. Вундт у Ляйпцігському інституті розробляв те, що після робіт Томаса Куна одержало назву *психологічної парадигми* або *взірця*.

І створює все це Вундт, спираючись на галілеєвську модель науки. Що це таке галілеєвська модель науки? Тут мені доведеться сформулювати декілька вкрай категоричних тез, які спочатку можуть здатися дивними, і які я, проте, став би обстоювати. Галілеєвська модель науки припускає за обов'язкову й неодмінну методологічну умову те, що із загального контексту нашої діяльності і мислєдїяльнїсної практики, [тобто] із цього світу, в якому задається наша практика, треба виокремити якийсь один процес – *абстрагувати* його, а потім розглядати *самодостатньо*. Відбувається те, що було одвіку назване і д е а л і з а ц і є ю: певна ідеальна дійсність або уявлення заміщає те, з чим ми стикаємося діяльнісно-практично, на практиці, і що могло б бути назване р е а л ь н і с т ю. З цього випливає, що наука ніколи не займається реальністю. Те, що наукові закони описують реальність, – це ілюзія, і це можна проілюструвати історичними і практичними аргументаціями. І раніше, здається, всі це дуже добре розуміли. І коли супротивники Г. Галілея вказували йому на реальні факти життя, він, як і всякий справжній учений, відповідав їм принципово й безкомпромісно: *“Якщо факти не відповідають моїм конструкціям, то тим гірше для фактів”*.

Така одна із сторін галілеєвської моделі науки: вона принципово не може мати справи з реальними фактами. Адже в реальності, яку виявляє наша практика, ми маємо найскладніше системне переплетення різних зв'язків і залежностей; і те, що виявляється у якомусь одному ізольованому чи абстрагованому процесі, у цій реальності оприявнюється під модифікуючою дією інших процесів і зв'язків. Завдання науки в тому й полягає, щоб із цього складного переплетення, де кожний зв'язок, кожний процес фокусує на собі по суті справи всю систему зв'язків і виявляється так, як він існує в рамках цієї системи, – завдання науки зводиться до того, щоб зі всього цього виділити, вирвати якийсь один процес та описати його *ідеальний абстрактний закон* за умови, якби цих зв'язків, що впливають на процес, не було.

І на цьому твориться кожна шанована себе наука. Якщо немає змоги виокремити цей один

процес, очистити його від впливу всіх інших [впливів], і потім описати його, то віднайти закон явища неможливо. Бо як тільки ми одержуємо достатню кількість взаємодіючих зв'язків, відкрити який-небудь закон стає принципово неможливим. І це показав Н.А. Бернштейн ще в 1950-их роках. Отож жодне системне складне утворення не може бути описане точними науковими методами. А те, що все ж описується такими методами, фундується на цій процедурі абстрагування та ізоляції.

Коли В. Вундт почав розробляти *парадигму психології*, перед його уявним поглядом ширяв цей зразок галілеєвської науки. І розвинути психологію в науку означало виокремити в поведінці людини, у її цілісній життєдіяльності якісь окремі процеси, – скажімо, пам'ять як таку, увагу як таку і т. ін., – виділити і віднайти закон, якому підкоряється дане явище. Таким був останній триста років ідеал і взірець усякої науки – фізики, хімії, географія, – і психологія створювалася з настановленням на цей зразок.

Це був, принаймні для мене, конче поважний зразок. Однак у нього був один недолік: такого виду наукове знання не могло застосовуватися у сфері практичної і реальної діяльності людей, тому що описувало якусь *ідеалізацію*. Відтак наука має цінність сама по собі. І це теж дуже поважаний принцип, і я б його теж спеціально виділив, щоб підкреслити, що традиційна наука, заради якої створена Академія наук, – це *гра в бісер*. Такою вона і повинна бути – не практичною, не вживаною на практиці; і вже, в будь-якому разі, іншою вона бути не може. І якщо ми займаємося наукою в наукових організаціях, а вихід результатів за їх стіни заборонений, то нічого страшного загалом не відбувається.

Отже, потрібно займатися наукою, не забуваючи при цьому, що *наука – особлива гра*, і проводити її слід у вежі зі слонячої кістки, як говорили раніше, критикуючи деякі, як здавалося критикам, неправильні напрями наукової творчості. Але ці “неправильні напрями” і є наука у своїй суті. І наука ця дуже важлива, – та тільки якщо немає людей, які думають, що її ідеалізації можна застосовувати на практиці. А ось коли з'являються такі наївні і легковірні люди, які хочуть застосовувати наукові знання і закони у реальній практиці [життя], то від цього починається маса бід і нещастя.

Кілька років тому жертвою подібного використання ледь не стала московська команда “Торпедо”. Гравці інтригували проти тренера,

всіляко домагаючись, щоб його звільнили. Тренеру порадили призвати на допомогу соціальну психологію. Він запросив соціальних психологів, і ті провели соціометричне дослідження й сказали: “Вам потрібно прибрати з команди четверо членів, і все буде о’кей”. Кого? Воротаря, провідного нападаючого і ще двох базових захисників. А грати-то хто буде? – запитує тренер.

Наука проводить вимірювання і все; вона не повинна давати рекомендацій “що робити”, оскільки бачить лише одну – вимірювану – сторону того, що відбувається. І те, що безпосередньо з цього витікає, є наслідок бачення тільки однієї сторони життя. Натомість життя багатоаспектне, все в ньому взаємозв’язано, і якщо ви прибираєте одну сторону, то немає й іншої. Як говорив К. Маркс з приводу прудонівських ідей, – Прудон хоче відкинути все лише погане і залишити все тільки хороше, тоді як усе погане є всього-на-всього зворотний бік хорошого.

Із цим давно було все ясно; з іншого боку, проте, наростає протест, оскільки нам всі ці наукові знання потрібні для того, щоб на їх основі робити щось в реальності, змінювати свою практику. І хоча є старе прислів’я, що багатознаність розуму не додає, і що той, хто живе не розумом, а цим множинним знанням, той дурень і дурило. А оскільки дурнів і дурноляців багато, вони продовжують запитувати: коли наука видаватиме практичні результати? Покійний Борис Михайлович Теплов усе повторював і повторював нам, студентам: “Шановні товариші, запам’ятайте, що наука створює тільки те, що вона може робити, а не те, що потрібно робити. Якщо ви цього не запам’ятаєте, то йдіть із психології, не займайте місце”. Далеко не всі ми це вивчили і запам’ятали... Відтак виникає ситуація, коли ставлять питання: “Що ви можете дати? Все це дуже здорово в ідеалізації, як абстрактна гра розуму, – а чи можете ви сказати що-небудь таке, що пояснювало б нашу практику, допомагало її перебудувати?”

Дійсно, хотілося б, – й особливо зараз, коли в нашій країні відбувається перебудова, це так нагально, – хотілося б одержати від психологічної науки більше відомостей про людину, про закономірності її життя і поведінки в реальних соціокультурних умовах, а також відповідні рекомендації щодо того, як усе це будувати і перебудувати. Але, як я вже говорив, *закони*, що відкриваються наукою, є *ідеальні абстракції*. Галілеєвська наука має

дуже багато різних ідеалізацій, але вона нічого, майже нічого не може сказати з приводу тих реальних ситуацій, які ми створюємо завдяки своїй практиці і які повинні творити; нічого вона не може сказати і з приводу перебудови “людського чинника”. Треба ясно розуміти це, розуміти, що її належне місце – в експериментальному відсіку. Для того щоб використовувати її знання і відкриті нею закони, потрібно перш за все створювати складну, системно організовану, практику їх реалізації. Якщо ж ми хочемо досягнути, що відбувається у складній системно зорганізованій реальності, – скажімо, в нашій мислєдїяльності, – то нам необхідна абсолютно інша наука, не галілеєвська.

Шукана нами прикладна психологія – це не якась добавка до академічної психології, розвиненої до В. Вундта, після нього і далі; це те, що нам актуально практично, для практичного доповнення, і що повинне бути розвинене на інших, не галілеєвських принципах. Вона вимагає від нас не мало не багато, а відмови від традицій і розробки абсолютно нових засобів, методів, інтенцій, аналізу, *іншої методології*, відмінної від тієї, яка розвивалася останні сто років. Хоча мені особисто як людині осоружне всяке руйнування, і я закликаю не руйнувати, а будувати, творити нові методи, – але вже сама ця теза означає, що доводиться відмовлятися від традиційних психологічних уявлень, причому відмовлятися оптом, принципово. Як людина, якій це неприємно, я шукаю собі умови для компромісу і кажу: давайте ми відмовимося від цих уявлень у сфері практики і докладання [зусиль], і створимо якийсь музей психологічної історії, де все це зберігатимемо, добудовуватимемо, і де все це буде дуже здорово працювати – бо така сфера реальної застосовуваності цих ідей.

Ситуація трагічна. Так, є повно авторитетна і заслужена *історія психології*, але я з неї вже не можу витягувати ніяких прикладних знань, у житті все це не працює. Тоді я ставлю собі питання: а що ж я можу витягнути? – і відповідаю, як завжди відповідав Ф. Енгельс: *ми можемо витягнути досвід наших помилок і невдач, який допоможе нам шукати нові методологічні засновки*. Кажучи словами Френсиса Бекона, “ми маємо величезну споруду наук, яка живе без фундаменту”. Розумом і серцем я неначебто розумію, що ця споруда прекрасна. Ось тільки для життя не пристосована. І доводиться починати будувати все наново.

Питання [із залу]: А наново – це як? Звідки?

ГП: Цікаво, а звідки ми починаємо наново? З нуля, тому що ви не можете почати наново, не відмовившись від того, що є. Ось історія розвитку науки дійшла до цього рубежу і ми говоримо: досить, треба все починати наново. Наново – це значить відгородити стінкою те, що було, і сказати: я не можу більше обходитися цим, користуватися практично. А що у мене залишається? У мене залишається тільки *рефлексія*. І я її звідси повинен тепер через стінку закинути з приводу цієї минулої історії, витягнути невдалий досвід останньої і відповісти собі на питання: “А чого ж ми так промахнулися?” Таким чином, почати наново означає перш за все зробити вигляд, що того, що було, більше немає. І потім з *методологічної позиції рефлексії* зрозуміти, що це було, – не для того, щоб користуватися цим як знанням, а задля того, щоб зрозуміти причини появи цього знання і не повторювати більше помилок.

Питання: А гарантії які? Адже в рефлексії ви користуєтеся тими ж самими методами.

ГП: Ця ситуація якраз і примушує нас сьогодні звертати особливу увагу на практичні результати методів методологічного аналізу. І я з цього роблю для себе наступний організаційно-практичний висновок: не може бути сьогодні психології, яка б, по-перше, не співвідносилася із практичними розробками і, по-друге, не підлягала методологічному контролю і керівництву. *Поза рамок методологічної думки ніякої психології більше бути не може.* Крім того, потрібно постійне поєднання психології як особливого предмета із соціологією, соціальною психологією, культурологією і багатьма іншими [науками та дисциплінами]. Поза цим оточенням також не може бути ніякої психології, не тільки практико-зорієнтованої.

Коли я стверджував це в кінці 1950-х років, то провідні психологи, з якими я працював, мені говорили: “Шкідливу справу ви, Юро, робите. Ми тільки-тільки встали на ноги, звільнилися від загального філософського контексту і почали створювати психологію як позитивну науку, і тут з’являється ви, взагалі як бісик з мішка, і починаєте стверджувати, – без методології нічого не вийде, методологія така важлива та інше; доведеться нам вас розтоптати, оскільки ви нам заважаєте. Ми зараз відокремлюємо психологію, робимо її відособленою і незалежною наукою”. Опозиція ясна? Дискусії були дуже гострими, і питання

ставилося ребром: чи може психологія існувати як автономна, ізольована, відособлена наука, що працює [винятково] на своєму психологічному предметі? Або ж сама ідея психологічного предмета становить надмірно сильне спрощення, якому ніщо реально не відповідає? Моя теза відома: психологія хороша, могутня і продуктивна, якщо вона розвивається у загальному комплексі суспільних і гуманітарних наук. Отже, *психологія не є комплексною наукою, а належить до складного комплексу і розгортається на безлічі предметів, які потрібно ще спеціально вибудовувати.*

Питання: Чим вас не влаштовує предмет психології, чому ви наполягаєте на його зміні?

ГП: Тому що ніякого предмета у психології немає, і предмет цей треба ще створити. Коли ви його методологічно чітко вибудуєте і зможете претендувати на те, що маніпулюєте не забобонами, а чимось критично проаналізованим, то ми з вами цей предмет обговорюватимемо. А коли мені кажуть, що предметом психології є психіка, або що предметом психології є системна людина, я можу тільки посміхнутися із цього приводу і сказати – тіштеся, чим хочете, а мені дайте спокій. Коли я зрозумів те, що вам зараз розповідав, то однією з основних проблем для мене стала наступна: як взагалі влаштований науковий предмет, який набір блоків він має [охоплювати], і що потрібно розробляти для того, щоб віднайти чи сконструювати предмет наукової психології?

Питання: Психологія як природничо-наукова чи гуманітарна дисципліна?

ГП: Якщо я правильно зрозумів, ви розрізняєте природничо-наукову психологію і розуміннєву психологію.

Голос: Знання поділяється на природничо-наукове і гуманітарне...

ГП: Якщо ви задаєте типологію наукових предметів, а не просто вимовляєте слова “природничо-наукова” і “гуманітарна”, то з цими термінами працювати не можна. А для того, щоб працювати зі схемою наукового предмета, треба якраз створити його структурно-системне уявлення плюс типологію предметів. Ви погодитесь, мабуть, з тим, що вундтівська психологія природничо-наукова. Зверніть увагу, і це дуже цікаво, – структура предмета і набір основних його елементів визначаються не матеріалом і не змістом, а *підходом* або *методом*.

Я брав участь ще в дискусії 1950-х років, коли говорили, що якщо хто не розглядає пси-

хіку і психічні явища в контексті природничо-наукового підходу, той взагалі не наша людина. Зрозуміло, лише малограмотні люди можуть таке виголошувати; але, слава Богу, ми через це пройшли і не зламалися, й розуміємо, що можуть бути й інші підходи, зокрема у психології. Так, завдяки Ліпссу, Дільтеу та іншим, разом із природничо-науковою, розвивалася також *розуміннєва психологія*, яка нині у всьому світі панує і видає основні результати; принаймні так пишуть у літературних оглядах. Із цього зовсім не слідує, що природничо-наукова психологія не працює, що її більше немає. Вона теж дуже хороша як особливий підхід, і якщо ми зберігатимемо і розвиватимемо обидва ці конкуруючі підходи, [тоді] в нас буде достатньо різноманітна і могутня психологія.

Отже, виявилось неважливим, який матеріал теорії – гуманітарний чи природний, натуралістичний. Структура наукового предмета від цього не змінюється, якщо ми залишаємося у рамках одного підходу. Не важливо, чи мовиться про розуміннєву психологію, розуміннєву соціологію чи розуміннєву фізику, – структура предмета в них однакова. *Змінюється вона при заміні підходу*, і якщо ми займаємося, скажімо, психологією у рамках природничо-наукового підходу, в нас [буде] одна структура предмета, а якщо у форматі розуміннєвого підходу – інша. Ми описали і ту, й іншу, хоча, як ви розумієте, з природничо-науковим предметом усе достатньо просто.

З розуміннєвим предметом справа виявилася складніша. Треба було розібратися в цьому, не звертаючись до матеріалу та до об'єкта, а обговорюючи зовсім інше питання – питання призначення тих чи інших значень. Як форма, так і зміст, усякого знання, в тому числі наукового, визначаються не тим об'єктом, до якого воно відноситься, а *призначенням або функціями цього знання, способами вживання його на практиці*. Відтак тепер треба було створювати уявлення про те, як ми плануємо використовувати психологічні знання. Навіщо вони нам потрібні і для якого вжитку?

Сама постановка цього питання привела нас до абсолютно іншої дійсності, іншого бачення ситуації. Й описувати треба було тепер абсолютно інше. З'ясувалося, що головне питання полягає не в тому, що таке психіка, а в тому, *як ми працюватимемо із знаннями*, і які знання й де можуть використовуватися ефективно. Це дуже важлива теза. З іншого боку, ця теза підтверджує і розвиває сказане раніше про те,

що *психологія може осмислено й ефективно застосовуватися лише в широкому контексті інших наук і в рамках методологічної роботи*. Окрім того, тепер треба вибудовувати уявлення про практику, в якій ми цю науку чи наукове знання хочемо [коректно] вживати.

Тут я зробив би невеликий відступ. Неділю тому в мене тут проходили перемовини з одним генеральним директором з приводу можливості проведення організаційно-діяльнісної гри на його ВПО. Ми з ним дуже мило говорили про те та про це. Потім він раптом зупинився і каже: “А як ви у своїх іграх враховуєте особливості російського характеру?” Питання поставлене вкрай несподівано і в лоб. Я прийняв його, оскільки вважаю вельми істотним. Проводити тут заходи, вибудовані на англійський, німецький чи французький зразок, ніякого сенсу не має. Психологічні знання треба застосовувати, постійно ставлячи собі запитання: із чією психологією маєш справу – росіянина, німця або черкеса. Якщо ви не провели культурологічного дослідження і не з'ясували цього, то нічого у вас не вийде і знання ваше буде формою самообману: ви чекатимете одне, а одержувати [будете] зовсім інше. Коли мені доводиться обговорювати якісь оргуправлінські проблеми, і хтось з управлінців говорить, що “ми тут поставимо організацію на кшталт японської”, то я щоразу розплющую очі, тому що сказати-то це можна, але виробництво на зразок японського ви, як навиворіт не вивертайтеся, у Росії не організуєте (і, про себе кажу, – слава Богу). Отож, якщо ви всіх цих культурологічних, соціологічних, організаційних та інших моментів у знаннях не зафіксували і не адаптували у вживанні до психологічних знань, що фіксують особливості ситуації, то ваше знання обертається незнанням і прирікає вас на невдачу.

Голос: Лев Виготський говорив про те, що психологія повинна перебувати у фундаменті всіх гуманітарних і суспільних наук, а у вас, як я розумію, психологія рядоположена з іншими науками. Мені більше імпонує перша точка зору.

ПІ: Я вас зрозумів, але я не можу з вами погодитися. На мій погляд, Л.С. Виготський такого, по-перше, не говорив, а по-друге, не міг говорити. Ви зараз виражаєте точку зору так званого *психологізму*. Дійсно, 100 років тому такий погляд був вельми поширений і вважалось, що саме психологічний аналіз узагальнює всі інші гуманітарні і суспільні науки. Іншими словами, психологізм претендує

на роль загальної методології для розробки психології, соціології, логіки і всього іншого. Але так вважали давно; і це найбільша помилка, яку було здійснено на шляху розвитку психології. Нічого більш шкідливого для психології, ніж психологізм, навіть вигадати неможливо.

Дійсно, я розглядаю психологію як окрему позитивну науку, яка, з моєї точки зору, в нинішнє століття не може претендувати на те, щоб давати методологічні засади всім гуманітарним і суспільним наукам. Це наука, яка, залежно від ситуації, повинна бути поставлена в ті чи інші нашарування оточення. При цьому методологію я розглядаю як ту дисципліну, яка забезпечує “зашнурівку” наукових знань і практики. Саме *методологія виконує функцію рефлексії* стосовно двох утворень, встановлених на різні чаші терезів, а саме практичної роботи, мислєдїяння, здійснюваного в ситуації, і різним науковим знанням – фундаментальним, теоретичним, прикладним, – штучно одержуваним у наукових предметах. Методологія забезпечує співвідношення рефлексії того й іншого і відповідає на питання: чи має сенс використовувати ті чи інші знання у певній ситуації, і що ці знання можуть нам дати, і якщо не ці, то які інші? В цьому, власне, я бачу **призначення методології**: *вона покликана забезпечити мислєдїяння будь-кого відповідними засобами, методами і формами, адекватними даній ситуації*.

Але, крім того, є ще одне надскладне коло питань, пов'язаних з відношеннями між психологічним і логічним або, як я спробую це переформулювати, нормативним знанням. У чому відмінність між логікою і психологією, скажімо, в аналізі розумових явищ, та які демаркаційні лінії між ними, форми зв'язку, типи взаємодії? Питання зрозуміле. І той із вас, хто займався складними та інтелектуальними процесами, відразу осягне величезну глибину цієї тематики, яку я не можу тут розкрити й обговорювати з достатньою точністю і глибиною. Але деякі тези мені дуже важливо тут сформулювати і постаратися їх якомога повніше висвітлювати.

Отже, в чому відмінність між логічним і психологічним підходами? Для мене навіть не важливо у даному разі, чи [мовиться про] розумінневу психологія, чи про природничо-наукову, мене цікавить ось ця проблема – чим відрізняється логічний опис розумових процесів від психологічного, що і як описує логіка, а що психологія? Мені відомо багато точок

зору на це питання, з них найдотепніша і найперспективніша, на мій погляд, полягає в наступному: *психологія описує помилки в мисленні, а правильне мислення описується логічно*. Саме така постановка питання визначила подальше десятиліття моєї роботи, аж до початку 1960-х років.

Дуже скоро я почав розуміти, що проблема полягає не в тому, щоб розмежувати предмет і всю організацію психологічного і логічного аналізу. Куди набагато більш значимим є той факт, що в ході роботи психологу доводиться використовувати як логічні, так і психологічні уявлення. З моєї точки зору, це не випадково дає їжу для аргументів на користь розумінневої науки і розумінневого методу. А саме, якщо я спостерігаю поведінку людини, котра розв'язує якусь задачу, і ставлю перед собою завдання описати цей експеримент, то перше, з чим я стикаюся, це або я розумію, що відбувається, або не розумію. Якщо розумію, то зможу потім її описати, а якщо не розумію – опису не вийде. При цьому зверніть увагу: розуміння є щось інше, ніж мислення, це абсолютно різні інтелектуальні процеси; хоча це у мене тільки преамбула, тому що тепер я піду в мислення.

І так, якщо я хочу описати мислення людини, котра розв'язує якусь задачу, я повинен перш за все мати деяке нормативне уявлення цього процесу мислення.

Що таке *нормативне уявлення*? Для мене *це ясне розуміння методів*. Не можна спостерігати, не знаючи, *що* спостерігати. Зокрема, дослідник мислення завжди має знати, що саме спостерігати, мало того, він повинен знати, як облаштоване те, що він спостерігає. І на це питання відповідає логічне уявлення даного процесу мислення. Скажімо, при дослідженні мислення дітей у ситуації розв'язання непрямої задачі дитині пропонується така умова: сиділо на дереві декілька пташок, потім прилетіло ще п'ять і стало їх на дереві одинадцять. Запитується, скільки їх було спочатку? Навіщо дитині пропонується зайнятися інтроспекцією і розказати, як вона цю задачу за вимогою нормативно або *правильно* вирішує? Таким чином, проводячи експериментальне дослідження дитячого мислення, ми повинні, хочемо того чи ні, прийняти схематичне уявлення цього найправильнішого мислення як деяку норму і сказати: цей розв'язок правильний. А після цього можемо описувати, чи працювала дитина правильно відповідно до цієї схеми, або [діяла] якимось інакше. Зрозуміло, може бути декілька правильних способів розв'язання

[задачі]: як би там не було, в нас є попереднє уявлення правильного мислення. Вочевидь також існує і неправильне мислення?

Проводячи такі дослідження, я вперше почав розуміти цю сакраментальну формулу про те, що *логіка є наука про правильне мислення*. Бо виникає проблема об'єкта психології мислення: якщо мислення неправильне і до розв'язку задачі не приводить, то це мислення чи не мислення? Питання зрозуміле?

Голоси: Мислення!

ГП: Ось які ви добрі люди. У цьому й полягає сьогодні основна наша соціокультурна проблема. Основна, тому що всі ви відповіли неправильно. Відповідь людської голови – це ще не мислення. Мисленням така відповідь стає тільки тоді, коли вона відповідає певній *культурній нормі*. А отже, коли у цій голові вже є правильний спосіб розв'язання даної задачі, або якщо ця голова підіймається на більш високий рівень рефлексії й самостійно вибудовує правильний нормативний розв'язок. Якщо ж ми сидимо, п'ємо чай і міркуємо, подібно героям Ільфа і Петрова, чи дозволить Бріан класти йому палець у рот чи ні... Хоча голови наші при цьому біологічно функціонують, до мислення це ніякого відношення не має. І коли ви починаєте вивчати мислення, то повинні задалегідь скласти *нормативне уявлення* про те, що ви виокремите як мислення, на відміну від [усього] іншого, що становить фіктивно-демонстративний продукт.

У зв'язку з цим виникає неймовірно складна проблема *об'єкта психології мислення*. Чи можемо ми проводити психологічні дослідження так само, як здійснюємо біологічні, [себто] вивчати мислення так, як пізнаємо природу? Мабуть, в даній ситуації ми знову повинні прийти до відомої тези культурно-історичної концепції Л.С. Виготського і визначати як мислення тільки те, що культурне. А з цього багато чого слідує, до того ж такого страшного, що навіть думати про це не хочеться. Тоді ж що виявляється: якщо нам не повезло і ми не потрапили до соціологічної школи при Сорбоні, якщо ми народилися не у дворянській сім'ї і нам не найняли гувернера, котрий, як потім з'ясувалося, був великий філософ, або, одним словом, якщо нас не *навчали мислити*, то ми не зможемо мислити як у п'ять років, так і в сорок п'ять. І тоді це у відомому сенсі соціокультурна втрата... Тоді що саме повинні вивчати психологи? Ситуація стає абсолютно незрозумілою. За словами одного скандинавського лінгвіста, мислення –

це те, чому довго навчають, чому можуть навчитися дуже мало, і, навчившись чому, і навіть здійснивши три або чотири рази [акт думки], людина не може бути впевнена, що здійснить це уп'яте.

Мене, проте, цікавить *методологічний вимір* цієї проблеми. Якщо ми хочемо вивчати мислення, то чи можемо робити це психологічно, засадниче? Я відповідаю на це питання вкрай негативно і повторюю вслід за В.В. Давидовим (щоправда, він людина обережна і, сказавши це одного разу на вченій раді, у роботах своїх не публікував), що *мислення не може вивчатися психологічно* і саме словосполучення “психологія мислення”, є нонсенс: мислення може вивчатися тільки логічно, оскільки для цього потрібна нормативно правильна освіта, – нормативна модель інтелектуального процесу. А що це значить? Це означає, що потрібно створити опис, конструкцію, – *сконструювати процес мислення*. Вловити мислення означає сконструювати і подати його нормативну схему. Але ж це не дослідження в природничо-науковому сенсі. Якщо ви тепер запитаете, звідки взялося це мислення, вам доведеться здійснити наступний крок і поставити під сумнів всю проблематику психологічного управління.

Я наведу один приклад, який прояснить ситуацію. Ви йдете Московою, бачите над будівлею “Вістей” світлове табло, яким біжать букви, і задаєтеся питанням: “Цікаво, а як це електричний струм продукує текст?” І ви, слідуєчи ідеології фізіологів і психологів, відправляєтеся туди і починаєте копатися у цих реостатах і котушках, щоб відповісти собі на питання: яким чином текст про світові події виходить з і на основі електричного струму. Безглуздо все це тому, що світлові повідомлення про світові події лише паразитують на цьому матеріалі, матеріалі ламп; вони запалюються і гаснуть за логікою улаштувача, який закладає все це у відповідні реостати. І я ризикну навіть стверджувати, що мозок є також щось на зразок реостата. А що таке мислення? *Мислення – це деяка культурна функція*, [тобто] те, що створило, сконструювало людство, і що потім, завдяки спеціальній організації навчання, накладається на матеріал мозку, де він працює як блок пам'яті, завдяки якому все це потім відтворюється. Якщо таке помислити, то тоді тим самим постає межа природничо-науковому підходу у вивченні мислення, оскільки кожний із нас, подібно до довгограйної платівки, відтворює те, що на ній одного разу записали на фабриці...

Репліки я кидаю в основі справедливі, – кажуть мені, – але як досліджувати всю цю справу? Ось у чому питання. Вірно, – констатую я, – але чому це питання ви задаєте мені? Це ви повинні відповідати на нього, якщо збираєтеся проводити психологічне дослідження вищих інтелектуальних функцій. Чи не самі ви загнали себе в собачий ящик, сказавши, що мислення та інші вищі психічні функції можна вивчати тільки так, як ми вивчаємо матеріал ось цього столу? Насправді тут ми стикаємося з утворенням принципово іншого гатунку, з фактом делегування в окремого індивіда того, що породжується людством; ним породжуване й передається в користування окремій особі. Розгнівавшись одного разу від усіх цих питань, О.М. Леонт'єв стукав кулаком по столі і говорив: що ви пристали, ну не створює людська голова мислення, дурниці все це, – мислення проходить через людську голову, іноді збагачуючись у ній, і йде далі. Отож люди існують самі по собі, а мислення саме собою і [тому воно] є *особлива субстанція*. Мислення як таке належить не людині, а людству, й лише береться окремими людьми, паразитуючи на їх матеріалі (...)

Відтак мисленням є тільки те, що реалізує соціокультурну норму. З погляду моїх уявлень, ніяких задатків думки в людини немає. Народився він у сім'ї з мислячими батьками, є в них час для того, щоб учити його мисленню, – він може бути навчений і вмітиме мислити. А не народився – нічого в нього саме собою не виявиться, оскільки ніяких задатків до мислення в людини немає і бути не може за природою.

Питання: Як ви вважаєте, людина пішла від мавпи?

ГП: Якщо вам подобається ця байка, давайте обговоримо її. Давайте обговоримо, як мавпа стала людиною.

Питання: Мавпа сама навчилася мислити?

ГП: Так, звичайно. Тепер, проте, виникає дуже цікаве запитання: завдяки чого?

Голос: Завдяки маніпуляціям.

ГП: Завдяки маніпуляціям? Зрозуміло: брала, вочевидь, палицю, біла свого супротивника по довбешці, й так поступово навчилася мислити. З моєї точки зору, проте, мавпа, як і людина, задатків до мислення не має. І як би ви з нею не маніпулювали, або вона не маніпулювала, в неї ця здатність не з'явиться. Адже мислення є функція колективної організації цих мавп. А якщо слідувати системній ідеології, то тепер треба розглядати структуру,

яка накладається на матеріал мавп і створює цю системну організацію, у якій існує мислення.

На мій погляд, психологія людини взагалі не повинна шукати свої засновки у психології тварин. Людина походить не від мавпи, а від системи людської організації: [кожна] особа – елемент системи “людство”. А що це означає? Це означає, що всяка атомарна логіка на зразок спроб розглядати походження ніжки стільця, не обговорюючи, що таке стілець і як він створюється, – вся ця логіка виявляється нерелевантною. Коли мова заходить про походження людини, треба розглядати не походження людського біоїда, а утворення організації, яка породжує особин, іменованих “гомо сапієнс” – людина розумна.

Питання: Чи не слід з сказаного висновок, що система відбулася раніше, ніж її елементи, а ціле – раніше, ніж його складові?

ГП: Ви маєте рацію – це основний принцип системного підходу і, тим більше, генетичних досліджень. Якщо ви хочете відповісти на питання, як відбулася система, то повинні розглянути перш за все її системоутворювальну структуру, не звертаючи уваги на елементи. Логічно система передує елементам, а ціле – частинам. Оскільки мене цікавить організація мислення, тут “раніше” і “пізніше” для мене є логічні модальності, а не фізичний час, якого в мисленні немає і бути не може. Якщо ж ви схочете перевести питання у площину натурфілософії і запитаєте мене, як воно відбувалося “насправді” – у природі, в космосі, – то я скажу вам, що наука в цьому ще не розібралася, і сьогодні це знає один Господь Бог. Тому мені таких питань ставити не треба.

Голос: Судячи із ваших слів, ви створюєте абсолютно абстрактну модель. (**ГП:** Звісно.) Але тоді ж можна побудувати і якусь іншу модель. (**ГП:** Авжеж.) Можна сконструювати п'ять, десять моделей, і жодна з них не вмщатиме в себе реальної дійсності.

ГП: Ми сьогодні одну модель побудувати не можемо, а ви говорите, що “можна створити 5-10”. Ось і виходить, що 5-10 продукують американці, японці або німці, а ми з однією возимосся. Було б дуже здорово, якби ми вибудовували десять, [тоді] вони лежали б у нас як варіанти, і ми були б найбагатшими людьми у світі. Але ми чомусь тримаємо в собі із цього приводу внутрішнього тюремника і засмучуємося: “Можна побудувати 5-10 моделей, яке нещастя”.

Помилка всього попереднього натуралізму полягала в тому, що він абсолютно не вра-

ховував знаково-предметних структур. Людина нібито має справу з природою як такою і в результаті взаємодії з нею чогось набуває. Ось ця природничо-наукова ідеологія, яку так різко критикував К. Маркс, надзвичайно живуча, хоча явно не відповідає тому реальному світу, в якому ми живемо. Я особисто вважаю, що *люди народжуються і живуть у символічних знакових структурах мислєдїяльності, оформлених у предметно-знакових структурах “другої природи”, штучно створеної людиною...* Але зверніть увагу, що я виказую не більше ніж своє бачення з приводу поставленого вами питання. Я не наполягаю, що це істина: ми з вами можемо висувати тільки гіпотези.

Проте я в цьому переконаний, і я бороню цю позицію, у рамках якої сьогодні працюю. Я вважаю, що дійсно є такий процес як *відтворювання*. Що таке відтворювання? Відтворювання людини не зводиться до відновлювання біоїда. Відтворювання людини припускає, що, зробивши дитинча стародідівським способом, треба потім на його пластичність, на його мозок, тіло і руки накласти структуру діяльності, мислєдїяльності. І це здійснюється завдяки спеціальному навчанню – раз, і за допомогою окремо організованої трансляції культури – два. При цьому ви тільки відтворюєте те, що було. Я писав про це у 1960-і роки, і ці роботи опубліковані. [Отож] *головний процес у людському суспільстві – це процес відтворювання структур діяльності на безперервно зникаючому і поновлюваному людському матеріалі*. І це є провідний процес людського суспільства. Якщо він одного разу припиняється – чи то через погано поставлену освіту, чи то через тотальне експериментування, – люди перестають відтворюватися. [Звісно,] щось подібне відтворюється, і ніби капелюх вони носити віють, і спідницю чи брюки ще можуть надіти і застебнути, – але це вже не люди, це тільки шкаралупа від людей, оскільки в них немає людських функцій, а саме ось цього відтворювального мислення і навичків роботи. Вони перестають уміти працювати і, як писав Г. Гессе, земля перестає родити, а потяги перестають ходити.

Проте важливий й інший процес. Тепер нам доводиться змінювати об'єкт та обговорювати питання: *як людство культурно розвивається у плині історії?* Саме людство, оскільки окрема особа не має іманентного розвитку. Але змінили об'єкт – і тут психологія зі своїми старими орієнтаціями вже нічого сказати не

може, хоча цілком і повністю від цього залежить, – не враховуючи цей момент розвитку людства, людської культури, сучасна психологія стає безглуздою.

Тому я й кажу, що саме в цьому сьогодні закладена основна проблема подальшого розвитку психології. Якщо психологія не визначить своє місце усередині інших дисциплін і не відповість, якою мірою вона залежить від соціології, від культурології, від загальної методології, то вона не може просуватися до [адекватного] розв'язання сучасних проблем. Вона просто переживуватиме свої старі догми, а психологи – витрачати своє життя на видачу всіляких фіктивно-демонстративних продуктів. (...)

20.03.87

...Мірою того, як створювалися логічні нормативні схеми мислення і діяльності, останні все більше і більше відділялися від людини, причому це відбувалося незалежно від цілей і намірів людей, котрі працювали в даному напрямку. Сьогодні вранці мені вже висловили думку з приводу вчорашньої лекції, і вона та сама, яку слід було чекати: там, де я висловлював речі, на мій погляд, важливі й принципові, визначальні для всього іншого, це розцінювалося як щось скучне, банальне і нецікаве; а там, де я розказував байки, – про них сказали, що то цікаві речі про мислення. Це цілком природна реакція аудиторії, і тому мені важливо вказати на потребу гнути свою лінію – лінію абстрактних побудов, абстрактних принципів і конструкцій. Важливо підкреслити наступне. Коли логіки, філософи і народжені тоді в Москві методологи починали аналізувати мислення і діяльність, розглядаючи їх як особливу автономну дійсність, усі вигуки московської і взагалі радянської інтелігенції про те, “де людина”, “людину забули” і т.ін., – всі ці вигуки перебували по той бік розумності та аналізу. Вони були схожі на розмови за чаєм на кшталт того, чи можна класти Бріану пальці в рот, чи не можна. Тому що розгляд мислення і діяльності самих по собі – це єдиний підхід, який дозволяє аналізувати й описувати мислення і діяльність як такі, що протистоять людській поведінці. Поведінка – це ще не діяльність і, тим більше, не мислення. З моєї точки зору, це доконче різні дійсності, і я підкреслюю це для того, щоб були зрозумілими всі [мої] подальші міркування.

Десь у середині 1960-х років усьому московському психологічному і логічному співтовариству стало ясно, що розгортання логічних і психологічних досліджень ставить нас перед розщеплюванням і диференціацією предмета. Оформилися два принципово різних предмети дослідження: з одного боку – діяльність, а з іншого – людина. І якщо в тому, що стосується діяльності (і мислення), ми завдяки логічним напрацюванням і супроводжувальним їх психологічним експериментальним дослідженням знали й уявляли, що це таке – діяльність, – то відносно людини як такої ніяких формул і способів опису, ніяких розумних уявлень ні в кого не було. І, я б від себе додав, до цього дня немає.

Зокрема, коли мені доводиться стикатися з проблемами особистості, індивіда й обговорювати способи їх структурного опису, то в існуючій літературі я не можу віднайти із цього приводу нічого скільки-небудь розумного та осмисленого. Я підкреслюю, відносно загального плану і структури досліджень індивіда, особистості, людини. Це, звичайно, різке формулювання, але воно потрібне мені для того, щоб відтіняти моє уявлення про сучасну розстановку сил. Я сьогодні більш-менш уявляю як логічно описувати мислення і діяльність. А ось як описувати все це на людині, тобто психологічно, – цього я не досягаю. І справа тут не в тому, що я логік, а не психолог, і тому не знаю, чого там психологія напружувала. Я дуже уважно стежу за всім цим, беру участь у цій роботі. Але ситуація саме така: немає нічого [гідного], і нічого тут не поробиш. І це, стверджую я, проблема. Причому проблема перш за все у плані категорійному. Тому що перш ніж почати власне наукове дослідження – чи психологічне або яке-небудь інше, – потрібно уявляти собі, з яким об'єктом, із вивченням чого ми маємо справу. А такого категорійного, онтологічного уявлення про людину як об'єкт дослідження на сьогоднішній день немає. І це безперечна недоробка методології, яка не має на цей предмет яких-небудь осмислених припущень.

Отже, тепер мені хотілося б повернутися до основної лінії мого викладу і продовжити обговорення наших досліджень мислення і діяльності. (...)

З моменту початку методологічної роботи, тобто з початку п'ятдесятих років [XX ст.] ми постійно говорили, що *мислення є діяльність*. Як писав потім у 70-х Е.Г. Юдін, кажучи, що мислення є діяльність, ми задавали деяку рамкову конструкцію. Ерік Григорович

дуже красиво показав, що такий хід – задання рамкової категорії, через яку потім усе пояснюється, – це природний рух-поступ у всякій розвитковій теорії. Але чим більше ми наплягали на тому, що мислення є діяльність, тим більше нам ставили питання в лоб: *а що таке діяльність?* І з кінця п'ятдесятих – початку шестидесятих років у методологічних розробках починається етап, який отримав назву теорії діяльності або *діяльнісного підходу*.

І я тут звертаю вашу увагу на істотну відмінність цих двох ознак. Одна справа обговорювати діяльнісний підхід, а інша – виводувати квазіприродну теорію діяльності, яка не сприймається як існуюча окремо і самотійно, але весь час прив'язується до людини, тобто [вимагає] обговорювати питання, що таке діяльність як еманация людини. Я тут займаю вкрай чітку позицію: *діяльність треба розглядати спочатку як не пов'язану з людським матеріалом, тому що вона існує як рамка людського життя*. Людина потрапляє у світ діяльності, мислєдіяльності, і це є її реальність; а природа, природний світ – це конструкція усередині діяльності, ідеальна конструкція, створена десь на початку XVII століття, причому ми навіть знаємо, як вона створювалася й у зв'язку з якими проблемами. Тому моя основна теза така: опис діяльності не становить головне завдання психологічного аналізу, хоча і слугує засадничою умовою розгортання останнього. І в цьому сенсі психологам доводиться займатися діяльністю тією мірою, якою логіка і відповідна теорія цю діяльність описали. А ось що стосується іншої частини – як діяльність існує на людях, як люди *приймають* діяльність чи як *навчаються* діяльності, як вони її творчо *розвивають* – це, мабуть, поле суто психологічних проблем, і поле практично порожнє. Був живий ще О.М. Леонт'єв, котрий пописував із цього приводу. Мені особисто те, що він робив, дуже не подобалося, і я йому неодноразово виказував свою точку зору... Але нині навіть цього вже ніхто не робить, ніхто не увібрав навіть ці традиції леонтьєвської школи.

До початку 1970 років ми в загальному, начорно справилися із завданням побудови теоретичного опису діяльності, заснованого на вживанні системного підходу. І сьогодні маємо досить розвинену *методологічну теорію діяльності* – зовсім іншу, ніж та, яка постала у психології. У фундамент цієї методологічної теорії покладено *уявлення про процес відтворювання*; процес виробництва є основний

конституювальний процес діяльності. І діяльність – це сутнісно опис цього процесу відтворювання, його механізмів, умов. (...)

Отож, моя основна теза полягає в наступному: *діяльність є те, що відтворюється*, і діяльнісне відтворювання – це той базовий процес, що конституює структуру діяльності. На перший погляд, у цьому немає нічого особливого і скільки-небудь принципового. Але це тільки на перший погляд, тому що це насправді засадниче положення, і з нього, зокрема, витікає, що діяльність може існувати, продовжуватися історично тільки при умові, якщо вона існує у вигляді *двох* подібних один одному утворень. Початкова природа діяльнісного існування – це наявність двох столів, двох стільців, двох людей, подібних один одному. Якщо двох немає, то немає і діяльності.

І звідси витікає виключно важлива теза у плані розмежування психології і культурології. Зовсім не все, що ми робимо, стає елементом культури та історії. Те, що ми робимо – це наші проблеми, наше приватне життя. А діяльністю це стає тоді, коли ці дія, акт, поведінка, форма і т.ін. починають передаватися від людини до людини, тобто знаходити історичне існування. З цього автоматично витікає, що *діяльність передбачає норму*. Там, де немає норми, яка транслюється в культурі, там немає і діяльності.

Схематично це можна зобразити так: ось є якась ситуація, у якій провзаємодіяли люди, відбувся якийсь акт спілкування або дії – колективної, організованої тощо. Перше, що я тут стверджую, це те, що ситуації, як і акти дії, не функціонують і не розвиваються. Категорії функціонування і розвитку не прикладувані до ситуації. *Ситуації, як і акти дії, здійснюються*. Акт діяння вибудовується, здійснюється і вмирає. І все. Тому якби ми розглядали структуру діяльності, утвердженої тільки із ситуацій та актів дії, то ніякої історії б не було. Відтак якщо ми фіксуємо як сам собою зрозумілий факт, що людська діяльність, як і люди, має історію, то повинні придумувати якийсь механізм, який би дозволив усьому цьому здійснюватися.

І тут я формулюю таку тезу: діяльність має ситуації, але, крім того, має ще й інший простір, де наявні дублікати ситуаційних наборів. Ці двійники або дублікати й утворюють, з одного боку, те, що ми називаємо нормами, парадигмами, еталонами, зразками, а з другого – культуру. І тоді я повинен задати два про-

цеси: а) ці зразки, норми, парадигми транслюються, тобто течуть, залишаючись при цьому незмінними, і б) вони весь час здійснюються у ситуаціях, подібно матриці друкуючи все те, що є в ситуації діяльності, життєдіяльності; відношення тут точно таке ж, яке існує в книгодрукуванні між матрицями і тиражем. Тому поведінка може бути найрізноманітніша, але діяльністю вона стає тільки тоді, коли продубльована у зразках чи еталонах, і коли ці еталони починають транслюватися в історію, передаючись від покоління до покоління, себто коли наступне покоління відноситься до цих зразків саме як до взірців, “надягаючи” їх на себе і починаючи відтворювати.

Таким чином, діяльністю, на відміну від індивідуальної поведінки, є тільки те, що зафіксоване у формі зразків, еталонів, норм і живе в історії завдяки процесу відтворювання, тиражування, віддруковування, складаючись потім у *простір культури*, а потім віддруковуючись знову і знову.

А далі треба пояснювати, правдоподібно чи неправдоподібно вводимо мною визначення поняття діяльності, і чи відповідає воно тому, що відбувається в соціумі. Я б наполягав, що це одна з могутніх схем, яка дозволяє нам пояснити те, що відбувається у світі, пояснювати різні історичні формації і дивитися, чому вони такі, а не інші. І [воднораз] пояснювати, чому існують заборони на розвиток і чому до нашої ери дії людини щодо зміни, трансформації і розвитку соціальних структур вважалися найтяжчими злочинами. І до сьогодні принципово нічого не змінилося, так що ми без зусиль зможемо зрозуміти, чому люди довкола так [настирно] чинять опір перебудові. Адже система усталених соціальних норм у нашому житті є точно така ж цінність, як і дві тисячі років тому. І якщо ми починаємо щось змінювати в існуючих зразках, нормах і матрицях, то ми, хочемо того чи не хочемо, створюємо у всьому неймовірно збитки і розруху, тому що ці ситуації надто складно так розібрати на матриці, щоб вони у результаті тиражування давали нам струнки, а не суперечливі, системи діяльності. Тому консерватизм – це неодмінна умова соціальної організації і взагалі нормального життя. І коли консерватизм зникає з духу народу, то починається, як говорив Булгаков, загальна розруха. Тому треба розуміти, що всякий радикал, новатор – вкрай небезпечна людина. Такий об’єктивний закон існування діяльності.

Мені він дуже не подобається, оскільки я по характеру своєму хотів би все змінювати і переробляти, але я при цьому розумію, що це є антигромадське поривання...

Зразки культури і простір культури виявляються для діяльності найважливішими і визначальними. Тому що тут, саме у процесі трансляції, в умовах постійної консервації цих одиниць і фрагментів й існує діяльність. А для того, щоб задіяти розвиток, цю небезпечну і нову штуку, в епоху якої ми тільки вступаємо, треба створювати ще рефлексивні структури осмислення, або ж теоретичного опису таких ситуацій, їх взаємовідношення з оточенням. І на основі цього рефлексивного усвідомлення в культуру вносяться або додаткові блоки, або організовувальні та доповнювальні структури. І накладається другий додатковий механізм управління відтворенням. Але робота ця тільки розпочинається. І не треба думати, що в американців положення краще, ніж у нас. У нас погане, й у них так само потворне. І проблема полягає в тому, хто власне знайде інтелектуальні сили і зможе, об'єднавши соціологічний, психологічний і логічний [площини] аналізу, першим вийти на структури розвитку і почати якимось розумно справлятися із цим процесом – *процесом розвитку*. Для того щоб організувати наше господарство, треба знати закони і механізми розвитку. Але це те, на що у психології накладено табу. Для психології сьогодні розвиток є проблема номер один. Це величезне поле докладання сил. І подяка нащадків буде безмежною, якщо вам удасться із цим справитися. (...)

Питання: Не могли б ви привести конкретний приклад того, як відбувається засвоєння норм, – але не певних норм, певних способів вирішення тих чи інших завдань, а у складніших соціальних сферах.

ГП: Я розумію, про що ви говорите, але так засвоювати можна тільки окремі дії, окремі ланцюжки дій. А цілісна діяльність, тим більше творча, розумова так не опановується. Це проблема розвитку, а не засвоєння. І якщо ми зачіпаємо цю тему, то нам доводиться обговорювати, як відбувається вирощування людей і як здійснюється процес-перебіг їх розвитку, тобто все те, що в нас у психології старанно обходять мовчанням. Завтра я обговорюватиму організаційно-діяльнісні ігри як засіб і метод вирощування і розвитку людей. І це абсолютно інша техніка, яка повинна охоплювати всі аспекти життя і діяльності. Діяльність у цілому, або мислєдіяльність, не може передава-

тися на зразок окремої дії. Відповідь формально ясна? А з прикладом залишаюся в боргу – треба розповісти, що робить гра і як вона побудована.

Питання: Соціокультурна норма, як відомо, має історичний аспект, вона змінюється від культури до культури. Якщо ми візьмемо нашу культуру, то і тут теж побачимо безліч соціокультурних норм. Крім того, у якийсь момент свого індивідуально-особового розвитку ми починаємо самовизначатися, виробляючи для себе систему норм, зокрема етичних. Мое питання зводиться до наступного. Якщо ми візьмемо до уваги існуюче різноманіття *нормативів розумової діяльності*, чи не приведе це до втрати критеріїв правильного і неправильного мислення, нормативного і ненормативного?

ГП: Ви мені показуєте, що норми історично змінюються і що людина залежно від ситуації вдається до зміни своїх норм. Чи можемо ми з цього висновувати, що норми перестають функціонувати в мисленні і визначати його? Не можемо. Я змінюю норми, вибудовую їх і вставляю у своє мислення, – і воно є мисленням тільки в тому разі, якщо в нього вводяться ці норми. Якщо я провів нормування своєї роботи і виробив норму, це буде мислення. А якщо я такого нормування не провів, це будуть мавпячі кривляння і стрибки, і нічого більше. *Методологічне мислення* – це те, яке вирішує завдання, проводячи паралельно нормування виконаної роботи і тим самим вперше фіксуючи досвід. Тому що якщо я цієї роботи не зафіксував, то щось я робив, а що – не знаю.

Що таке методологічне мислення, можна пояснити на такому прикладі. Воно подібне до рейкоукладача, який, просуваючись уперед, кладе перед собою рейки; так і тут – я йду вперед, шукаю нове вирішення проблеми, одночасно нормуючи свій шлях, тобто залишаючи за собою слід. У мене йде пошук, і це саме по собі не мислення, оскільки мислення нас уперед не виводить, – вперед нас веде тільки мислєдіяння чи мислєдіяльність. І в цьому сенсі практики йдуть уперед, і якщо цього немає, то нічого немає. Але паралельно цій роботі ми вибудовуємо норму нашого мислєдіяння як мислення... Ми весь час, з одного боку, йдемо вперед, а з другого – нормуємо це і транслюємо наступним поколінням. І якщо ми цю трансляцію не організуємо, то відшукали ми рішення чи не знайшли, значення не має: ніхто ним скористатися все одно не зможе.

Голос: Не кожний так може.

ГП: А якщо він не може, так він не людина.

Питання: Потрібно розбирати всі [можливі] розв'язки, навіть альтернативні?

ГП: Так, звісно. І без цього немає культури народу. Як тільки перестаємо це робити, то ми не люди, а тільки вдаємо, що люди.

Питання: Хіба норми не повинні бути в усіх однакові?

ГП: У всіх? Навіщо у всіх? Я ось не розумію, чому ми з вами повинні бути обов'язково однаковими. І чому ви маєте нічим не відрізнитися від мене, скажімо, або від п'яниці, який у кюветі лежить. Навіщо? Безрозсудно це. Люди різні повинні бути.

Голос: Норму ж потрібно не одній людині передати, а декільком.

ГП: А декільком для чого? Для надійності?

Голос: Ні, але це ж норма.

ГП: А чому норма обов'язково для декількох? Якщо я виробляю норму для себе – це хіба не норма?

Голос: Ви самі сказали, що норми потрібно передавати. Одній людині передаєш, він не зрозуміє, – так може інший зрозуміє.

ГП: Звичайно, норму потрібно передавати, і мені хочеться, щоб мій син умів робити, принаймні, все те, що вмю робити я. Але це неймовірно складно, оскільки я при цьому ще весь час творчо працюю. Й, отже, поки він сам, без мене, не навчиться створювати розв'язки ситуацій, він не може мене відтворити. А коли він навчиться, то навіщо йому така довга передача – він сам усе схоплює миттєво.

Голос: Ви ж самі сказали – процес трансляції.

ГП: Ну, процес трансляції. На своєму місці, у бажаних межах. Адже я кажу, що цей процес потрібний сутнісно, а далі додаю: на своєму місці і в належних межах.

Питання: Тобто якщо є нормальна сім'я чи, просто кажучи, людина, у якої можна навчитися цим нормам, то відбувається їх засвоєння. Але здебільшого ситуаційного засвоєння не відбувається, тому що таку людину ще треба пошукати, чи не так?

ГП: Так, немає зразків.

Питання: І тому формування норм мислення відбувається загалом самостійно, себто норма – це продукт власної активності людини?

ГП: Смілива думка.

Питання: І в цих іграх, наскільки я розумію, ви створюєте ситуацію, у якій могла б виявитися ця активність. Може бути ця активність і є формування власних норм мислення?

ГП: Все точно. Ви абсолютно маєте рацію, я так і роблю. Але я попереджаю, гра – це як атомна бомба. І тому я б, подібно Гудеріану, писав би на ній: “Ахтунг, оргдіяльнісна гра!” (“Ахтунг, панциген!” – писав він на танках.) І починав би свій виступ з попередження про те, що виживуть лише деякі з охочих узяти участь. А зараз хочете – грайте, не хочете – не грайте.

Питання: Отже, норма – це продукт власної активності особи?

ГП: Правильно. По суті ви неначебто вірно сказали, я з вами згоден. А зараз давайте подумаємо, що відбудеться, якщо провести цей принцип у життя. Я формую норми сам. Ввійшов у метро, подивився, – ці старенькі хай сидять, а цей – молодий; підходжу, смікаю його за сорочку і кажу, – встань, я посиджу. Норму встановив. Що починається?

Зверніть увагу, я в товаристві психологів роздумовую, а вони мені кажуть: Георгій Петрович, ви неправильно розмірковуєте. Я відповідаю: чому неправильно? Я припустився помилки? Вони кажуть: не в тому річ, нам ваші роздуми не допомагають. Тоді я додаю: а хіба я брався вам допомагати своїм розмірковуванням? Вони відреагують так: ну тоді йдіть від нас і там роздумуйте, але щоб ми не чули.

Адже людське суспільство з його організацією і системою є цінність, а свобода веде до анархії. І закривати на це очі ви не можете. Свобода – дуже цінна річ, і для мене, скажімо, найвища цінність. Але я не можу закривати очі на те, що якщо ви вільні, я вільний, інший вільний, то починається громадянська війна, в кращому разі – мордобій...

Питання: Мені не зовсім зрозумілі критерії виокремлення саме тієї норми, яка перетворює фіктивно-демонстративне маніпулювання на мислення.

ГП: Хороше питання, але чим я можу вам допомогти? Зверніть увагу, у вас мислення – це інше, ніж у мене. У психолога це інші норми, ніж у методолога. І з погляду цих норм, ми з вами входимо в конфлікт. Ось ви розказуєте, що займаєтеся таким психологічним дослідженням, а я кажу: хлопці, які у вас норми? Ми з вами боремося, або норми наші борються? В цьому і полягає суть ситуації, – щоб ми відмовилися від переконання, ніби є якась одна правильна точка зору. В різних людей різні погляди, обумовлені їх положенням, їх історією, їхніми цінностями і цілями. І ми з вами живемо не в класичній ситуації.

[Скажімо,] весь світ вже 70 років як зрозумів і знає, що ми живемо за обставин, коли не можна сказати: цей говорить правильно, а цей неправильно. Всі мають рацію для своїх ситуацій, для своїх способів мислєдїяльностї. Але якщо люди при цьому не привчені до нормування своєї роботи, то мислення в них немає. (...)

Мені нинї вкрай не подобаються теорїї дїяльностї і теорїї дїї, і я навіть вважаю їх шкідливими, оскїльки немає і не може бути нїякої дїяльностї і дїї, якї не були б пронизанї й оснащенї мисленням, сприйманням, естетичним ставленням і моральнїстю. Теорїї цї – надмірнї абстракції, якї продукують недопустиме спрощення. Й оскїльки ми весь час відчували це відносно своєї *теоретичної методологїї*, в нас приблизно із середини сїмдесятих років виникло дуже чїтке визначення: *потрїбно перевести методологїчнї розробки у сферу їх практикї*. А реально що це означає? Доповнити теоретичнї розробки відповідною практикою. І почати з того, щоб створити, разом із групами методологів, своєрїднї казани змішувачів, де ми могли вступати у спілкування з представниками рїзних сфер практичної дїяльностї, впроваджуючи туди мислення.

Бо, як я вже сказав, дїяльнїсть без мислення – це не дїяльнїсть, і жити з дїяльнїстю без мислення неможна. Ось ми сьгодні, до прикладу, вихваляємо “практику” виробництва, якої немає. Країна створює комбайни, якї не жнуть, машини, якї не працюють, прилади, якї не виконують своєї функції. Все це ми робимо у величезнїй кїлькостї, не цікавлячись, кому і навіщо це потрїбно, і переводимо таким чином природнї ресурси. Практика є щось зовсїм інше, практика – це заповнення і відтворення дїяльностї в усїй її повнотї, в потрїбних кїлькостях та оптимальних формах.

Нам потрїбно було домогтися відтворення методологїчної думкї на матерїалї інших професїй, виробництва і т.ін. Але для цього треба було придумати особливу форму, в якї вона могла б виноситися, сприйматися, освоюватися, працювати далї. Коли ми зрозумїли це і це стало усвідомлєним настановленням, ми почали конструювати форми гри, – але не так, як це роблять у системї навчання з дїловими іграми; тому що коли ми в 1976 році почали працювати з тренерами олімпїйської збірної, схема дїлової гри зруйнувалася відразу й одномоментно.

Отож, є наші кращї тренери і кращї спортсмени, і з ними треба проводити дїлову гру, даючи їм систему проектування і реалїзації

підготовки [спортсменів] до досягнення рекорду. Відомо, що змагання буде через три роки такого то числа й такого місяця; і спортсмену треба видати максимальнїй результат саме цього дня і цей час. Запитується: хто може спроектувати дїлову гру і сказати, як потрїбно готувати до цього спортсмена? Така реальна ситуація: якими б не були мої професїйнї знання про виробництво такого виду дїяльностї – спортивної, тренувальної, – тут я повинен вийти за межї всього того, що було до цього відомо і що мїг би зробити хто-небудь з людей на земнїй кулі. Дїлова гра вже не підходила з принципових позицій, оскїльки в нїй є людина, яка вам розписує алгоритми тїєї дїяльностї, яку ви повиннї здїйснити. І в цьому сенсї правильно ствердують, що дїловї ігри є засїб активних методів навчання, оскїльки [справдї] вас тут навчають (або ви навчаєтеся) якїйс дїяльностї. А в нашому випадку треба було підготувати людину до того, щоб вона здїйснила крок у незвідане й одержала там результат. І ця дїя завжди є дїяння на межї життя і смертї. Можна запитати: навіщо така дїя потрїбна? Я звичайно відповідаю: щоб людина могла перевірити свої можливостї, людина – у сенсї людство. І справа не просто в великому спортї, який існує на межї життя і смертї; будь-яка робота на межї можливого завжди може привести до чого завгодно.

Коли ми зрозумїли, що нїхто не може навчати тренерів вищого класу та їх спортсменів, адже вони і лише вони можуть здїйснити наступнїй крок у майбутнє і розвинутися, ми запитали себе: а як треба задавати ситуацію, у якї би для людей створювалися умови для цього виходу в майбутнє? Ми осягнули, що дїлова гра зовсїм не становить форму вирїшення проблем просування вперед. Потрїбно повертатися до звичної нам *ситуації методологїчних семїнарів*, де заохочуються тїльки хулїгани, а люди дисциплїнованї, [добре] знаючи рамки не знадобляться. Важливо як співорганїзувати їх, щоб вони були інтелектуальними хулїганами і не боялися рухатися вперед. І в цьому сенсї незлагїдливї люди, якї не погоджуються з чужою думкою, являють собою справжнї ресурси і надбання країни. З ними треба поводитися гранично ввїчливо. (...)

Зазвичай запитують: якїй практичнїй результат ваших ігор? В іграх нас привертає не це. Мене взагалї практичнї результати не цікавлять, оскїльки все це звичнї видїлення. Мене і всїх інших в іграх завжди цікавила *абстрактна можливїсть*: а чи можемо ми

зібратися і в межах трьох місяців розробити, скажімо, асортимент товарів народного споживання, тобто щось таке, чого ніде у світі немає і не було. Ось це, на мій погляд, цікаве завдання і гра, осмислена у своїй культурній значущості. І неначебто люди тільки цим і повинні займатися. Адже що таке практика виробництва? Виділення, які продукує людська думка. Почитайте К. Маркса, том 42, він так красиво все це описує, що не відірвешся. Все, що нас оточує, є не що інше, як матеріалізація людської думки, реалізація мисленнєвих форм у різному матеріалі – “друга природа”, за Марксом. Так воно все і створюється, – не від практики до думки (цей процес є, він відіграє вторинну роль), а *від думки до практики*. І тому ігри – не профанація. І якщо у цій країні є люди, які беруться за такі завдання і в них грають, то в країні буде все, вони зможуть зробити все.

Ігрова робота є достовірно практична робота. Оскільки ми збираємо п'ятдесят осіб і цих півсотні [наснажених грою] осіб повинні виконати всю роботу – від постановки завдання і визначення цілей до виходу насамкінець. Якого виходу? Зверніть увагу! Якщо ми розробили асортимент товарів народного споживання, і якщо керівництво галузі хотіло б усе це матеріально утілити, воно б утілило. Проблема полягала в наступному: ніхто із замовників не знав, що таке асортимент товарів народного споживання. І коли ми запитували: шановні товариші, що ви хочете одержати? – вони казали: хороше, кругле, і щоб всі були задоволені. Хто – всі? Виробники, торгова мережа і споживачі. Але ж це ситуація “піді туди, не знаю куди, принеси те, не знаю що”. І це є справжня життєва ситуація. Ї інших у повсякденні практично не буває. Саме такі достеменно життєві проблеми ми постійно вирішуємо. І з'ясувалося, що для того, щоб проводити аналіз подібних ситуацій, потрібно кардинальним чином трансформувати наші уявлення про мислення і діяльність.

Ми розв'язали цю проблему під час гри. Розробивши асортимент товарів народного споживання, який нікому насправді не був потрібен, ми одержали як побічний продукт куди більше – *систему миследіяльності*, її схему. З'ясувалося, що миследіяльність має принаймні три відносно автономних нашарування [пояси], найтіснішим чином пов'язані

один з одним, а саме пояс мислення, мислекомунікації і миследіяння. І лише замикання цих трьох процесів дозволяє нам проводити аналіз того, що відбувається в реальній грі.* (...)

21.03.87

Так, мав рацію Ф. фон Шиллер, коли говорив, що гра є справжній людський спосіб існування, і хто не грає – той не людина. Гра – могутня штука. Ви хочете дізнатися, як живе мільйонне місто? Зберіть працівників вашого міського господарства на гру в один зал, подивіться на них 5-8 днів, і ви знатимете, що таке місто. Якщо я хочу поглянути, як працюватиме той чи інший колектив – викладачів або працівників АЕС, я задію їх у гру. Якщо ви хочете організувати психологічні дослідження людей і груп, давайте влаштовувати ігри, які імітують реальну ситуацію, і ви побачите людей у концентрованій формі – так, як ви їх не побачите ні в одному психологічному експерименті.

Скажімо, я хочу організувати і спроектувати гру на життя великого міста, – Одеси, до прикладу. Насамперед я знімаю схему з основних функціональних місць служб управління містом, тобто задаю якусь функціональну структуру. А потім я здійснюю іншу процедуру, запрошуючи людей прийти на гру і зайняти свої місця. Після чого я запрошую їх почати працювати так, як вони працюють на цих своїх функціональних місцях. Тим самим я одержую імітаційну систему, в якій стара структура відтворюється в новій формі – *формі гри*. Я пояснюю присутнім, що вони знаходяться у грі, і тому чиношування не потрібне: кожний повинен працювати як незалежна особистість, не задаючись питанням, що його начальник із цього приводу подумає. Це гра, і кожний має працювати так, як він може.

У такий спосіб я відтворюю щось із старої структури в модифікованому і зміненому вигляді, не маючи при цьому меж і критеріїв відмінності між старою і новою, відновленням старого і створенням нового. Фактично я репродукую нову структуру діяльності, а тематично пропоную людям пограти у відомі їм старі речі: відтворити повсякденне життя великого міста. Звичайно, місто – це багато чого; це транспортна мережа, каналізація, вода,

* Докладніше про це див.: Щедровицький Г.П. Схема миследіяльності – системно-структурна будова, значення і зміст. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 29–39.

магазини й усе інше. Нічого цього у залі немає, – є тільки люди з їх здібностями. І вони імітують управлінські системи міста Одеси. Саме імітують, а не моделюють, оскільки для моделювання потрібне пізнання існуючої системи-оригіналу, а для імітації [такого пізнання] не треба. І не варто думати, що *функціональна структура гри*, котра задається мною, є зображення того об'єкта, з яким я збираюся мати справу.

Ось, до прикладу, проводили ми гру на КамАЗі. Люди там сумували-сумували, потім прийшли вже зовсім у повний аут, а далі почали говорити. Один управлінець каже: “Георгію Петровичу, що ви хочете одержати? Ви зібрали управлінців і примушуєте нас думати, імітувати управлінську роботу. Але на КамАЗі немає ніякої управлінської роботи, ніякого управління”. Я відповідаю: “Як так?” Він каже: “А ось так, просто немає. Тому ви шукаєте те, чого немає”. Відважна біда початок, були там викладачі ІПК Мінавтопрому, які повинні підвищувати кваліфікацію. Один набрався хоробрості, виходить і каже: “Георгію Петровичу, немає в нашому ІПК і взагалі, мабуть, в ІПК країни, роботи із підвищення кваліфікації, тому що ніхто не знає, що це таке”. Запитується, якщо я імітую щось, і з'ясується, що люди вже давно не знають, що це таке, то що я відтворюю? Я зрозуміло ставлю питання?

Зібравши людей на гру, я кажу: давайте пограємо. І вони починають грати. А через 10 днів я пропоную: тепер давайте підведемо підсумки і постараємося зрозуміти, що в нас відбулося. Ми з вами у що саме повинні були грати? В систему оргуправління на КамАЗі. Що ми одержали, всі бачили? В номерах там у себе плакали? Плакали. Ось тепер давайте висновувати, що на КамАЗі системи управління не існує. Тут люди починають рвати на собі волосся: як так ні? Як так ні? Ну погана, ну не дуже досконала, але все-таки є. Я кажу: даруйте, але ви самі собі брешете, тому що правди боїтеся. Немає на КамАЗі системи організації, керівництва та управління, як немає її і на інших виробничих підприємствах. І ви всі це бачили своїми очима.

Голос: Але ж, відтворюючи систему управління міським господарством Одеси, ви брали її не зі стелі.

ГП: Я організував і проектував гру. І повинен був для цього імітувати життя міста. Але я при цьому не ставив завдань імітації життя міста, – я організував гру.

Питання: І що, насправді цих зв'язків не існує?

ГП: Справді, не існує.

Голос: Виходить тоді на подібність гри в бісер.

ГП: Природно, але не подібність, а пряма гра в бісер, тільки розгорнена на повну котушку.

Голос: Так це просто щось подібне до загального методу навчання для управлінців.

ГП: Вибачте, але щоб зробити з цього метод навчання, треба ще працювати і працювати. Для цього ж треба, щоб викладачі ЗВО знали, що таке навчання, а вони цього не знають, і роботи цієї не роблять. А тому і я не знаю, між іншим, і теж не роблю. І в цьому сенсі я дуже чесний, я кажу: ми з вами *пограємо*. А далі дивлюся, що виходить. Оскільки, я міркую, якщо люди можуть щось робити, то вони робитимуть те, що вони можуть. Вони і роблять те, що можуть. Але мені-то важливо, щоб вони побачили те, що є, і викинули з голови всі свої забобони, догми і міфи про те, що вони можуть працювати, або що в них є місто. Або що вони можуть викладати і знають, що це таке. Або що вони можуть підвищувати чийсь кваліфікацію, тоді як насправді тільки базикають: “кваліфікація, кваліфікація”, – і на цьому все закінчується.

Зараз, за часів перебудови, весь час фіксується й обговорюється той факт, що величезна частина громадян не працює, а тільки вдає, що працює. Нерідко вважають, що це відбувається тому, що люди нехороші, розпустилися, треба з ними суворіше. На сторінках газет проскакує і та думка, що працюючих треба економічно стимулювати: мовляв, премію платитимемо, і вони робитимуть справу. Може і ви так думаєте? На мій погляд, ситуація куди складніше. Я роблю те, що роблю, і маю за це мінімальну зарплату, але навіть якщо мені платитимуть у сто разів більше, я все одно робитиму те, що [реально] можу, і нічого більше. І якщо я здійснюю на роботі фіктивно-демонстративну діяльність, то мені платитимуть у стократ більше, – я все одно здійснюватиму таку – фіктивно-демонстративну – діяльність. (...)

Тепер я повертаюся до ситуації 1979 року, коли нами було отримано завдання провести програмування комплексних досліджень, що забезпечують розробку асортименту товарів народного споживання для Уральського регіону. Що таке асортимент, невідомо. Відтак ми не маємо уявлення про продукт, який одер-

жимо, не говорячи вже про критерії якості цього продукту. І я наполягаю весь час, що реальні проблемні ситуації, – ситуації, які примушують нас рухатися вперед, – тільки так і можуть бути сформульовані: йди туди, не знаю куди, принеси те, не знаю що. І це є не глузливе, а єдино реальне формулювання завдань у проблемних ситуаціях.

Сьогодні, скажімо, у вас займається такою проблемою паводкова комісія. Вона покликана зробити все, щоб забезпечити вас від повені. Тому вона нічого не робить. Чому? А тому, що не знає, що треба робити. Тому завдання даються, як мені вчора роз'яснили, приблизно таким чином: ну, хлопці, ось вам пов'язки, сокири, лопати, пройдіть цією вулицею, кушки всі зріжте, сміття приберіть, щоб він не спливав. – А куди прибрати? – Поряд покладете. Тому що ніякої організації управління, організації дії немає. Адже для того, щоб здійснювати дії, треба самовизначитися і мету поставити. А ми взагалі у житті цілей не ставимо. І що це таке – цілі, не знаємо. І як ці цілі ставити теж не відаємо. Ми живемо, транслюючись день за днем, а не цільовим чином. І психологи повинні неначебно максимально чітко розуміти, що цілі – це зовнішнє, вторинне, хоча взагалі-то ми живемо безцільно.

Отже, у 1979 році нам треба було за місяць і десять днів спроектувати щось нове і незрозуміле – *гру на тему “Програмування”*, сформулювати команду ігротехніків-організаторів, а потім провести саму гру. Що важливо [підкреслити:] ніхто із запрошених учасників не мав досвіду програмування наукових досліджень і розробок, оскільки такого досвіду, рівно як і дієвих методик програмування, взагалі не було. Тому запросити людей, які могли б програмувати, я не міг. Звісно, в нас були деякі напрацювання в аспекті теорії і теоретичної методології програмування, а окремі із писак думали, що вони собаку на цій справі з'їли і розуміють, що таке програмування. Але реального досвіду роботи ні у кого не було.

Почалося перше, для мене дуже значуще обговорення. Ми знали, що повинні йти вперед і зробити те, чого ніколи не робили, але на це питання: – що і як ми повинні робити? – ми відповідали: не знаємо. Це висхідний і надважливий момент, що свідчить про те, що ми виходимо на реальну ситуацію розвитку. Далі я міркую вкрай просто: єдине, що ми маємо для того, щоб зробити те, що нам потрібно, це люди з їхніми професійними знаннями і вмін-

нями – методологи, проектувальники, соціологи, психологи та інші наукові дослідники. Але ці люди не можуть робити те, що нам потрібно, [тобто не вміють] програмувати комплексне наукове дослідження, не дивлячись на те, що деякі з них знають чи думають, що знають, як це робити. Вони і самі кажуть: “немає, не можемо”, хоча і знають, що це таке. І це знову дуже значущий момент. Єдине, на що ми можемо розраховувати, це на те, що люди різних професій, спеціальностей, напрямів і здібностей, зібравшись разом в умовах гри, почнуть змінюватися чи розвиватися, рухаючись у якомусь новому напрямку, на якому й буде одержаний шуканий невідомий нам продукт. Але для того, щоб ми могли це зробити у ході спільної роботи, ми всі повинні, – і це теж вкрай рубіжний момент, – подолати себе, відійти від своєї проектної (дослідницької, мистецтвознавчої, соціологічної тощо) точки зору і практики роботи, себто *розпредметитися*. Розпредметитися – означає вийняти із себе свої звичні, освоєні, професійно відпрацьовані предметні структури мислення і діяльності, роздрібнити їх на шматочки, а потім з цих різноманітних шматочків проектної, дослідницької, методологічної роботи скласти *миследіяльність програмування*.

Англійці, котрі працюють у Тевістокському інституті людських стосунків називають це “розморожуванням”. Їх дослідження показують, що переважна більшість людей, як мінімум 93%, вже з одним цим завданням розморожування-розпредметнення не справляються, працюючи, як вони стверджують, на засадах фундаментальних допущень, головню комунальних. І коли в них виникають труднощі і вони не можуть здійснити роботу, скажімо, із програмування, то починають припускати, що їхній керівник створює їм підступи, або що керівник бовдур і дав безглузде завдання, або ще щось у цьому розрізі. Пам'ятайте “Воронячу слободу” в Ільфа і Петрова? Там була одна завжди закрита кімната, в якій жив пілот, котрий літав на Північний полюс. Цей пілот жив справжнім соціокультурним життям, а решта мешканців вирішувала свої комунальні проблеми, вічно обговорюючи питання про лампочку, не вимкнену в туалеті. Так ось, англійці зафіксували, що як мінімум 93% людей живуть на рівні цих комунальних стосунків, ніколи не підіймаючись до змісту.

93% – це в них там, за горбом. А скільки у нас, я не знаю; дані ці, як я розумію, засекречені. Можу говорити тільки про те, що вия-

вилось в нашій грі, а саме, що в умовах нового поставленого завдання вийти на змістовну роботу здатні лише одиниці. І якщо із ста двадцяти учасників гри п'ятнадцять працює за змістом, то це означає, що вам повезло й у вас дуже сильна компанія. Адже щоб приступити до здійснення такої роботи треба в умовах колективної взаємодії вийняти із себе свої власні структури мислення і дії, проаналізувати їх, "роздрібнити", а потім скласти з них нову мислєдіяльність, тобто *вступити на шлях розвитку*. Це болісна робота, яка вимагає самопожертвування. Вступаючи на шлях розвитку, людина повинна знати, що вона страждатиме, і нічого, окрім страждання, в неї не буде. Але одна справа страждати у результаті свідомо ухваленого рішення; а коли страждати вимушує ситуація, і це обов'язково створює комунальний контекст. Тоді особи починають ображатися одна на одну і разом із ситуацією гри виникає *ситуація розквіту комунальних конфліктів*, комунальних стосунків. З цим доводиться миритися. І тепер треба здійснювати неймовірно жорстку організаційну дію, щоб всю цю комунальщину присікти, зробивши очевидною, видимою й осоружною. Так, щоб кожний переживав огиду до цього способу життя.

І вже потім треба створювати поле змісту, щоб кожна людина відчувала себе задіяною у це поле смислу чи змісту. Коли ви берете участь у якійсь розумовій роботі і зміст її рухається, в учасника з'являється відчуття величезного задоволення – ми постійно спостерігаємо це в іграх. Нерідко задаючись питанням потім: як нам удалося провести цю гру і залишитися в живих? Ми знаходимо лише одну відповідь: коли ми виходимо у план змісту, де учасники починають бачити, що зміст рухається, вони працюють і смертовбивства не відбувається...

Отож, ми з вами зупинилися на тому, що реальних людей для проведення робіт із програмування в нас не було. Не було також людей, здатних нас навчити цьому, передати нам свій досвід і методики. Тому єдине, на що ми могли розраховувати, – це можливості і здібності людей *до саморозвитку в умовах проблемних ситуацій; а гра є не що інше, як колективна проблемна ситуація*. Значення розвитку полягає в тому, що люди повинні вийняти із себе свої засоби, методи, здібності, покласти перед собою на стіл і почати їх розбирати та описувати, а потім і конструювати з них щось нове; сконструювавши це щось,

надіти його на себе як свої нові здібності, способи розв'язку і навички і почати здійснювати колективно те, чого раніше вони не могли і не вміли робити ні колективно, ані порізно. Пам'ятаєте, як говорив барон Мюнхгаузен: якщо я з конем потрапив до ями і ніхто мені допомогти не може, я хапаю себе за волосся і витягаю разом з конем, затиснувши її ногами; руки в мене нічого, міцні, а головне – я ще міркую. Так от це міркування є неодмінна умова такого розвитку. Але все це повинно бути організаційно оформлено.

Фактично мовиться про *принцип трьох "с"*. Перш за все треба викликати *самодіяльність* людей, потім перевести цю спочатку хаотичну самодіяльність у їх *самоорганізацію* як колективу і вже потім у *саморозвиток*. Але всі ці процеси можуть виникнути осмислено тільки в умовах організації. Хоча, знову-таки, організації, котра виникла на базі самодіяльності, тому хтось повинен узяти на себе відповідальність за те, що відбувається і сказати: "Якщо не я, то хто ж це робитиме?" Повинні з'явитися такі люди, які розуміють, що якщо не вони, то ніхто цього робити не буде. Вони беруть на себе відповідальність за те, що відбувається і починають виступати у функції і ролі організаторів. І ось тоді, в умовах цих організаційних дій, хай поки дуже невмілих і хаотичних, починають формуватися самодіяльність, самоорганізація і саморозвиток. Ось це неначебно і треба обговорювати. (...)

Мені тут поставили у перерві одне дуже точне питання: ви що, хочете познайомити нас із грою як з фактом, щоб ми орієнтувалися, або ви прагнете нам щось пояснити і передати? Звісно, тільки познайомити і розказати, що таке існує, а на більше я не можу претендувати. Тим паче, що про гру навіть розказати не можна. Гру треба прожити. І якби я був послідовний, я повинен був би сказати: грати треба, і тоді ви зрозумієте, що це таке. Але я не послідовний і починаю розказувати вам про гру в порядку загальної орієнтації, сподіваючись, що ви щось зрозумієте. Тепер я перехожу до регламенту.

У даний час ми проводимо ігри в достатньо упорядкованих пансіонатах. Розробивши структуру гри, ми поміщаємо людей у нове місце, і вони починають працювати вдень і вночі. Люди, яких зобов'язали працювати у службовий час, надалі з 19 до 5 годин, або із 20 до 6, нічого не можуть створити у принципі, [тобто] за умов організації своєї праці. Тому, якщо ми хочемо щось робити, ми повинні

вирвати їх із звичної виробничої структури, щоб люди викладалися на повну катушку, до нестями. Але при цьому треба організуватися.

З 10 до 13 годин люди розходяться по групах; групи повинні бути достатньо маленькими, оптимальне число для такої роботи – сім плюс мінус дві особи. Коли проблема обговорюється в групі з 9-10 осіб, відбувається розширення простору дискусії і всі поглинаються роботою. Говори, скільки хочеш, – у цьому відношенні в нас на іграх немає ніякого регламенту. Якщо в людини є думки – нехай говорить. І виявляється, що ця неминучість весь час розмовляти, обговорювати і народжувати нові ідеї – дуже могутній стимул; але це неймовірно важко. В особистості вкрай просунутої, котра має вчені ступені, ідей вистачає на три години, ну, [максимум] на п'ять годин, а далі вона повинна створювати вже щось новеньке.

Потім обід. А з 15 до 19 годин всі збираються на загальне засідання. Відбувається колективно-групова робота, група проти групи. І кожному треба показати, чого він вартує. При цьому ніяких методів, способів оцінки немає. Оскільки, як говорив Р. Декарт, істина дуже очевидна: якщо група працює сильно і краще інших, то це видно, і ніяких критеріїв не потрібно; а працюють усі на загальний результат. Так відбувається загальне пленарне засідання, де стикається те, що відбувається у групах. Від мозкового штурму ця робота відрізняється тим, що критика нам така ж необхідна, як і самі ідеї, і тому весь час *розгортається система критики*.

Потім ми йдемо вечеряти. А з 20 до 23 годин відбувається рефлексія та аналіз того, що [реально] трапилося. Це дуже важливий момент. Поки не відбулося фіксації рефлексії того, що було, і того, чого не було, можете вважати, що у вашому житті взагалі нічого не відбулося. Щось починає існувати лише після того, як ви відрефлексували і сказали собі, що було і чого не було. Саме у цій рефлексії створюється об'єктивна дійсність. [Отож] об'єктивність задається рефлексією, рефлексивною зашнуровкою минулого діяння, яке створює потік життя. Якщо ми не виконали цієї роботи, то нам нічого сказати. До речі, це відбувається буквально зі всіма. Прокрутилися день-два на грі, запитуєш у них: а що у вас було? Відповідають: "Ой, як здорово, як цікаво!" А що було-то? Не знаємо. Тому що рефлексії не було. І тому є величезна відмінність між мислелюдієм і потоком життя, який є, з одного боку, все, а з другого – нічого.

Не здійснюючи безперервного мислелюдія, ви тільки вдаєте, що щось робите, оскільки все це стає об'єктивним і починає існувати лише після того, як ви поставили собі питання: що я робив і навіщо? – і відповіли самі собі на нього.

У кінці 1920-х років у голодному Харкові О.М. Леонт'єв займався дослідженням наочно-діяльного мислення у школярів, і О.В. Запорожець проводив у зв'язку з цим серію експериментів. Усе було хитро придумано: висить маса ниток, дитина повинна підійти, потягнути за одну з них і дістати цукерку. Але для того щоб з'ясувати, за яку нитку тягнути, треба подумки простежити всі рухи цукерки до кінця, а якщо просто смикати навмання, то вся ця система вмить заплутується. Десь із п'ятого-шостого разу велика частина дітей навчилася все це проглядати і одержувати цукерку. Окрім хлопчика Васі, який був найактивнішим, лідером усієї групи. Він одразу біг до ниток, зачинав смикати, заплутував усе, а потім починав ревити, кричати і топати ногами. Десять занять пройшло, п'ятнадцять, – Запорожцю все це набридло. Він каже: Вася, що ти робиш? Всі вже одержали свою цукерку, подумати треба. Думати ніколи, – відповідав хлопчик, – цукерку треба діставати.

Мені згадалася ця історія, коли довелося проводити гру з людьми, які повинні були стати начальниками управлінь будівництва атомних станцій. Справа була складна, з атомним будівництвом у нас не виходило, треба було організувати його по-новому. Ось і збрали цих людей у Москві з тим, щоб *переробити їм ідеологію мислення*. Я замовив у міністерстві всі потрібні матеріали стосовно станцій, викладаю на стіл і кажу: візьміть, що вам потрібно – креслення, проекти, подивіться як організувати будівництво АЕС. А вони на мене дивляться і відповідають: в умовах виробництва цього робити ніколи. В нас їх привозять на будівництво, тут же кладуть в архів і ніхто ніколи туди не заглядає. Лише один раз довелося це зробити. Вели ми будівництво, гроші кінчилися, а ми і половини не зробили. Ну, полізли ми у ці креслення, всю проектну механізацію вивчили, і з'ясувалося, що проєктувальники-гади, реактори забули включити в кошторис. Так, був один випадок, а зазвичай ми зємо людей, які робили це, вмюють робити, і вони нам роблять, – що ви до нас пристаєте з проєктами. Хлопчик Вася оприявнює ідеологію мислення нашого часу: думати ніколи. (...)

АНОТАЦІЯ

ЩЕДРОВИЦЬКИЙ Георгій Петрович.

Психологія і методологія: перспективи співорганізації.

Пропонований текстовий запис прочитаних відомим мислителем-методологом у березні 1987 року в одному з університетів лекцій відноситься до останнього періоду його навдивовижу продуктивної творчості, а саме до створення робочої схеми мислєдїяльностї, форм, засобів та умов її різнопланового рефлексивного опрацювання і до повновагомого становлення *системо-мислєдїяльної методологїї* як новацїйного суспїльно-культурного явища в його інтелектуальному осереддї – у систематичній напруженій роботї Московського методологїчного гуртка. Крім того, саме у цей історичний час програмно, організацїйно та імітацїйно-технїчно освоюється *їдея методологїчних ігор* та проводяться численні оргдїяльнїсні ігри за рїзними проблемно-тематичними напрямими розв'язання найскладнїших наукових, виробничих і ковїтальних ситуацїй. Предметом колективної мислєкомунїкацїї лектора з аудиторїєю професїйних психологїв, що об'єднує проблемні дїлянки актуалїзованого полїдїалогїчного змїстового ландшафту роздумів, запитань, вїдповїдей, аргументацїй, є *їсторичнї перспективи розвитку психологїї*. Лектор пропонує вїдмовитися вїд галїлеєвської моделї науки і вундтївської моделї психологїчної науки зокрема через їх вїдїрванїсть вїд життя та функцїонування у власних штучних ареалах законів і закономірностей як ідеальних абстракцїй. Тому вїн, однозначно заперечуючи психологїзм будь-якого гатунку, пїдтримує не природничо-наукову стратегїю употужнення психологїї, а *розумїннєву, рефлексивно-їнтерпретацїйну*, яку цїкавлять пояснення, конструювання та опис достеменної психїчної реальностї за адекватно визначеними цїлями і цїнностями, формами і методами, способами і засобами здїйснюваного мислєдїяння. Засаднича теза тут формулюється вкрай категорично; “поза рамок методологїчної думки нїякої психологїї бїльше бути не може”. Аргументується це тим, що тїльки методологїчне мислення уможливило мислєдїяння будь-якого психологїчного уzmїстовлення вїдповїдними засобами, методами, формами, адекватними конкретній життєвїй ситуацїї. До того ж прогнозоване збагачення предметного поля психологїї в наступнї десятилїття і визначатиметься не наявним матерїалом і не онтологїчним змїстом, а *методологїчним пїдходом*, або повноцїнною фїлософською методологемою, хоча саме “мислення не може вивчатися психологїчно”. Оптимальною формою організацїї та їнтегральною умовою розвитку колективної мислєдїяльностї, зокрема й у сферї психологїї, є *оргдїяльнїсна гра*, котра водночас, за принципом трьох “с”, забезпечує самодїяльнїсть, самоорганїзацїю і саморозвиток її учасників, якї дїють у зїмитованїй, проте реальнїй, проблемно-конфлїктнїй ситуацїї.

Ключовї слова: *розвиток психологїї, галїлеївська модель науки, їдеальна абстракцїя, методологїчнї засновки, рефлексїя, природничо-наукова психологїя, розумїннєва психологїя, психологїзм, призначення методологїї, мислення, розумїння, мислєдїяльнїсть,*

культурна норма, мислення як субстанцїя, теорїя дїяльностї, процес трансляцїї, методологїчне мислення, сфера практикї, дїлова гра, методологїчний семїнар, управлїння, реальна проблемна ситуацїя, організацїя гри, розпредметнення, принцип трьох “с”, саморозвиток, їдеологїя мислення.

ANNOTATION

Georgy SHCHEDROVITSKY.

Psychology and methodology: prospects of co-organization.

The proposed text recording of lectures given by a famous thinker-methodologist in March 1987 at one of the universities belongs to the last period of his amazingly productive work, namely to the creation of a working scheme of thought-activity, forms, means and conditions of its various reflexive elaboration and to the full formation of *system-thought-activity methodology* as an innovative socio-cultural phenomenon in its intellectual environment – in the systematic hard work of the Moscow Methodological Circle. In addition, it is at this historical time that *the idea of methodological games* is mastered programmatically, organizationally and imitation-technically, and numerous organizational games are held in various problem-thematic areas of solving the most difficult scientific, industrial and covital situations. The subject of the collective thought communication of the lecturer with the audience of professional psychologists, which unites the problem areas of the actualized polydialogical semantic landscape of thoughts, questions, answers, arguments, are *the historical perspectives of the psychology development*. The lecturer offers to abandon the Galilean model of science and Wundt's model of psychological science, in particular because of their detachment from life and their functioning in their own artificial areas of laws and regularities as ideal abstractions. Therefore, he, unequivocally denying psychologism of any kind, supports not a natural-scientific strategy of empowerment of psychology, but *an intelligible, reflexive-interpretive* one, which is interested in explaining, constructing and describing true mental reality according to adequately defined goals and values, forms and methods, ways and means of carried out thought-activity. The basic thesis here is formulated very categorically; “outside the framework of methodological thought, no psychology can be.” This is argued by the fact that only methodological thinking allows thought-activity of any psychological content by appropriate means, methods, forms, adequate to a particular life situation. Besides, the projected enrichment of the psychology's subject field in the coming decades will be determined not by the available material and not by ontological content, but by *a methodological approach* or a full-fledged philosophical methodology, though “thinking itself cannot be studied psychologically.” The optimal form of organization and an integral condition for the development of collective thought-activity, in particular in the field of psychology, is organizational game, which at the same time, on the principle of three “s”, provides self-activity, self-organization and self-development of its participants, that operate in a simulated, but real, problem-conflict situation.

Key words: *development of psychology, Galilean model of science, ideal abstraction, methodological bases, reflection, natural-scientific psychology, intelligent psychology, psychologism, purpose of methodology, thinking, understanding, thought-activity, cultural norm, thinking as substance, theory of activity, broadcast process, methodological thinking, sphere of practice, business game, methodological seminar, management, real problem situation, game organization, disobjectification, the*

principle of three “s”, self-development, thinking ideology.

Переклад з російської та анотація
проф. **Анатолія В. ФУРМАНА** за виданням:
Вопросы саморазвития человека. Выпуск 3.
Киев, 1991. С. 3–32.

Надійшла до редакції 15.09.2021.
Підписана до друку 28.09.2021.

Бібліографічний опис для цитування:

Щедровицький Г.П. Психологія і методологія: перспективи співорганізації. Психологія і суспільство. 2021. №2. С. 122–142. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.122>

ПОМЕР ОДИН ІЗ ОСНОВОПОЛОЖНИКІВ КОГНІТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ ААРОН БЕК

1 листопада 2021 року у віці 100 років відійшов у засвіти психіатр та психотерапевт, один із основоположників когнітивної психотерапії **Аарон Бек**. Про це повідомила пресслужба Інституту Бека, некомерційна організація, заснована ним у 1994 році. Аарон Бек народився 1921 року в США в сім'ї єврейських мігрантів із України. Його називають одним із основоположників методу когнітивного спрямування психотерапії, що застосовується при афективних розладах. Учений запропонував варіант терапії, сфокусованої на думках та емоціях пацієнтів, що впливають на їхню поведінку. Терапія Бека сприяла поліпшенню результатів під час роботи з низкою розладів пацієнтів. Бек написав багато книг та статей про застосування когнітивної терапії для запобігання самогубствам, а також при емоційних порушеннях: депресії, тривожності, фобіях. Крім того, широкого поширення набула і шкала депресії Бека, що складається із 21 категорії симптомів та скарг, типових для пацієнтів із депресією.

Одну з найголовніших своїх праць під назвою “Когнітивна терапія депресії: теоретична рефлексія та особисті роздуми” доктор Аарон Бек надіслав для перекладу українською мовою і опублікування в журналі “Психологія і суспільство” для українських психологів. Ця праця побачила світ в першому числі нашого журналу за 2019 рік.

Колектив редакції журналу висловлює глибоке співчуття доньці доктора Аарона Бека – доктору Джудіт Бек, Президенту і співзасновниці Інституту когнітивної поведінкової терапії Бека, рідним і близьким, усьому колективу всесвітньовідомого ушанованого Інституту.